

خطوط اندیشه استاد

مروری بر کتب و آثار دکتر مرتضی فرهادی

استاد در بیش از نیم قرن تدریس، پژوهش عملی و کار نظری آثار متفاوت با موضوعات متنوعی عرضه کرده‌اند که در بدو امر شاید پراکنده به نظر برسند اما این تنوع گویای دغدغه استاد در چند موضوع خاص - که از نظر ایشان برای جامعه ایران نیز حیاتی است - می‌باشد.

۱. نظریه یاریگری و انسان‌شناسی تعاون

شناخته‌شده‌ترین حیطه پژوهشی استاد؛ از تعریف دقیق انواع یاریگری و مشارکت، و جداکردن انواع عرضی یاریگری به انواع ذاتی همیاری، دگریاری و خودیاری که از مقاله ایشان با عنوان «نقد آراء در تعریف و نظریه‌های گونه‌شناسی یاریگری» و همچنین «گونه‌شناسی یآوری‌ها و یاریگری‌های سنتی در ایران»^۱ شروع می‌شود و با بیان نظریات مختلف درباره میزان تعاون انسان‌ها با یکدیگر در کتاب «انسان‌شناسی یاریگری» بیان انواع یاریگری در طول تاریخ و حتی یاریگری در انواع جانوران ادامه پیدا می‌کند.

در این حوزه مسئله اصلی استاد «چون و چراهایی بر نظریه تکروی و فردگرایی تاریخی ایرانیان و به ویژه کشاورزان ایرانی» است و پاسخ ایشان به این سوال بنیادین که آیا اساس زندگی انسانی بر همکاری است یا ستیز؟ و یا به تعبیر جامعه‌شناسانه توافق است یا تضاد. علاوه بر کتاب در مقالاتی مانند «آیا کشاورزان ایرانی تکرر هستند؟»، «برابری: رقابتی که به یاریگری می‌انجامد»، و «دگریاری و خودیاری در جشن میان بهار در اسک لاریجان آمل» همین مقوله خود را نشان داده است. ایشان به ریشه دینی یا اصطلاحاً «بازتاب آموزه‌های دینی در فرهنگ ایرانی و بنیادهای دگریار ناهم‌تراز» نیز توجه ویژه دارد و از آن فراتر به ساخت‌های جهانی همکاری - همه گاهی و همه جایی بودن انواع جوهری یاریگری و مشارکت - اشعار می‌دهند.

۲. یاریگری کاربردی

شامل جمع‌آوری مصادیق مختلف یاریگری در ایران، که مهم‌ترین آن دو جلد کتاب «فرهنگ یاریگری در ایران» است که برنده جایزه نخست نهمین جشنواره روستایی وزارت جهاد سازندگی، و کتاب برگزیده سیزدهمین دوره کتاب سال جمهوری اسلامی در زمینه علوم اجتماعی نیز شده است.

کار ارزشمند و ماندگار دیگر استاد «واره» یا به تعبیری نوعی سازمان تعاونی غیررسمی و سنتی غالباً زنانه با محور اصلی هم‌یاری از نوع تجمیعی منظور به اشتراک‌گذاردن تولیدات کشاورزی به ویژه شیر (تعریف هم از استاد است). این کتاب که حاصل بیش از ۳۰ سال کار پژوهشی میدانی و مصاحبه با مهاجران و متقدمین ساکن در جای جای ایران و حتی برخی کشورهای همسایه است و در آن به نحو عملی اندیشه استاد درباره همکاری ایرانیان به اثبات رسیده است.

^۱ آنچه در بین دو گیومه آمده عنوان دقیق آثار استاد است.

مقالاتی مانند «بُنه‌شناسی (تعاریف و گونه‌شناسی)» و «مال: تعاونی سنتی دامداری در عشایر ایران» و... نیز با همین رویکرد تهیه و نگاشته شده‌اند.

۳. انسان‌شناسی توسعه:

دکتر فرهادی معتقد است که باید از سنت، فرهنگ و تمدن ایرانی به عنوان پلی برای آینده نه صرفاً مسئله‌ای زینتی بهره گرفت و به تعبیر خود ایشان «مردم‌نگاری دانش‌ها و فن‌آوری‌های سنتی، "نان شب" مردم‌نگاران ایران» است. استاد از اولین کسانی است که در ایران از لزوم «گردآوری دانش‌ها و فن‌آوری‌های عامیانه و کارابزارهای سنتی در ایران» به عنوان رویکردی برای توسعه بومی و گسترش تکنولوژی ایرانی داد سخن سر داده و از همین زاویه به «آسیب‌شناسی پژوهش‌های فرهنگ عامیانه» نیز پرداخته است. استاد در مقاله «صنعت بر فراز سنت یا در برابر آن» نیز از ایده صنعتی‌شدن به شیوه بومی و با حفظ محیط زیست و بر پایه دانش‌های سنتی دفاع می‌کند. ایشان «انهدام منابع سنتی آب و پیامدهای اجتماعی - اقتصادی ناشی از آن» را نه به خاطر افزایش جمعیت که محصول طبیعی کشاورزی مدرن و صنعتی‌شدن بی‌رویه و بی‌توجه به خصوصیات بومی و منطقه‌ای می‌دانند و در مقاله «آیا کشاورزی ایرانی بدوی است؟» از ایده پیشرفته بودن کشاورزی سنتی دفاع می‌کنند.

استاد ضمن نقد تئوری‌های توسعه برونزا بر کاربرد دانش بومی در توسعه پایدار تاکید دارند و با شواهدی عملی مدعای خود را در رشته‌های مختلف علمی اثبات می‌نمایند که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

۴. علم غربی، علم بومی و دانش‌های سنتی در ایران:

دکتر فرهادی در مقدمه «واره» و «انسان‌شناسی یاریگری» بحث خود با وضعیت علم و پژوهش در ایران آغاز می‌کند و در ادامه این پرسش را مطرح می‌کند که چرا علوم اجتماعی ایران ناکارآمد است؟ پاسخ‌های استاد به این سوال متنوع است: مشکلات پژوهش خویش فرما و بنیادی در کشور، عدم شناسایی اولویت‌های پژوهشی، نیاز به بازتعریف پژوهش کاربردی و از همه مهم‌تر ردپای توجیه استعمار در نظریات به ظاهر علمی در قالب زور پوشیده و مستور. البته استاد علم غربی را بالکل منکر نمی‌شود و در مقاله زیبای «ترانه کمیاب گرانسالی، کشف یا خلق؟» ضمن نقد پست مدرنیسم، آن را دامی برای کشور ایران - که بیش از هر چیز به «علم» محتاج است - معرفی می‌کند، اما معتقد است که برخی قوانین و نظریات علمی در واقع منافع نظام سرمایه‌داری را تامین کرده و پایه‌های غرب را مستحکم می‌کنند. بنابراین نیاز به دانشی بومی و وطنی است که البته ایران به دلیل پتانسیل فرهنگی عظیمی که دارد، در این دانش بسیار پیشروست؛ گلابه استاد از عدم انعکاس «دانش‌ها و فن‌آوری‌های مردمی در آیین علم و تجربه صاحب‌نظران» باعث شده که خود فعالیت‌هایی را جهت گردآوری دانش بومی در قالب رشته‌های مختلف علمی صورت دهد که عناوین برخی از آنان عبارت است از:

پزشکی: «پپ گوش (واکسیناسیون پیش از پاستور) در میان عشایر سیرجان و چند شهر پیرامون آن»، و «برخی روش‌های پیشگیرانه در دانش عامیانه در میان عشایر و روستاییان استان کرمان»

معماری: «کبوترخانه‌های ایران، اعجاز معماری و خلاقیت در کار کشاورزی» همچنین کتاب «نگاهی به اهمیت و پیشینه کبوترخانه‌های ایران»

هواشناسی: «تقویم آب و هوایی در ایلات و عشایر سیرجان، بافت و میمند شهر بابک»، «فرهنگ هواشناسی و گاه‌شماری کمره ای»، «پیش‌بینی آب و هوا، در میان عشایر و روستاییان سیرجان و بافت و میمند شهر بابک» و در نهایت «بررسی الگوی زمانی چرا در البرز شرقی»
شیمی: «تیلون دادن»، «آرنگ سازی» و «گیرماسه» (تیره‌گری و روشن‌گری آب). دو شگرد کمتر شناخته شده در کشاورزی سنتی ایران

مهندسی عمران آب: «محاسن قنات و راه‌های سنتی استفاده زراعی از آب‌های زمستانه چشمه‌ها و کاریزها»، «قنات تمام آفتابی و گمانه‌ای در چگونگی آفرینش کاریز در ایران» و «ماشین‌های آبی و استفاده‌های غیرزراعی از آب‌های زمستانه چشمه‌ها و کاریزها»، «بند کهن نیمه‌ور و تاسیسات آبیاری سنتی آن»

مهندسی ژنتیک: «نیمه‌ور و کشاورز نیمه‌وری که می‌خواهد دنبه‌ها را از پشت میش‌های ایرانی بردارد»
صنایع چرم و الیاف: «مشکه‌سازی و مشکه‌زنی در چهارده روستای کمره» و «مردم شناسی قالیچه‌های گل برجسته دره جوزان ملایر»

کشاورزی: «کشت آدوری (خاروا بسته)» راه حلی بومی برای کشاورزی در کویر؛ «چوم‌سوزان، سازمان سنتی مبارزه با سرماهای ناپهنگام در روستاهای الیگودرز، سمیرم، شهرکرد و نجف‌آباد»، «ماکیان‌داری سنتی در روستای کمره» و در نهایت کتاب ارزشمند «کشتکاری و فرهنگ؛ چون و چراهایی بر کشاورزی صنعتی و شیوه‌های سنتی بهورزی و بهداری و توان‌بخشی زمینی در ایران» و...

۵. گیاه‌شناسی، طبیعت و مردم‌شناسی محیط زیست

علاقه استاد به طبیعت و محیط زیست گیاهی و جانوری وصف ناشدنی است. تعبیر زیبای استاد از زندگی در روستا در کلاس چنان انسان را مسحور می‌کند که حال و هوای دودآلود شهر برایش نفس‌گیر خواهد شد. استاد همواره به «زمینه‌های فرهنگی در منابع طبیعی و لزوم بازنگری به مسائل اجتماعی در منابع طبیعی» تاکید داده و به بررسی «حضور آب در آئینه‌های ایرانی»، «باران‌خواهی در میان عشایر سیرجان و بافت و بردسیر و میمند شهر بابک» و شناسایی «گیاهان و درختان مقدس در فرهنگ ایران» پرداخته است. حتی مسائلی مانند مقدس‌انگاری اجسام یا به تعبیر وی «مختصات شیئی مقدس و اصل همربایی قطب‌های همنام، مصادیق: شیر، آب، آتش و سفیدمانی در فرهنگ ایرانی» که اغلب در زمره خرافات فرهنگ ایرانی مورد بررسی قرار می‌گرفته توسط استاد از زاویه حفظ محیط زیست مورد توجه قرار گرفته است و بر همین اساس ایشان به «بحران محیط زیست در ایران و لزوم بازنگری به دانش‌های بومی و راهکارهای فرهنگ ملی» برای مقابله با این مسئله اشعار داده‌اند.

گیاه مردم‌نگاری نیز حوزه‌ای جدید در مردم‌شناسی است که از ابتکارهای استاد به شمار می‌رود. دکتر فرهادی در «گیاه مردم‌نگاری گیاهان خودروی کمره» و بررسی «نوبر نارس از منظر گیاه مردم‌شناسی» به معرفی گیاه‌شناسی عامیانه مردمان می‌پردازد و برای مثال به گیاهی با برگ‌های باریک و افتاده به خاک در

حوالی سلسله جبال زاگرس اشاره می‌کنند که میلیون‌ها ایرانی را طی قرن‌ها در قحطسالی‌های پیش از درو از مرگ نجات داده است.

۶. مردم‌شناسی هنر و زیبایی‌شناسی

مردم‌شناسی هنر را می‌توان در دو بخش ۱. تحلیل هنری آثار به جای ماند از عهد باستان و ۲. تحلیل ویژگی‌های فرهنگی بازتابیده در نقاشی‌ها و «قالیچه‌های گل برجسته دره جوزان ملایر» و ارائه «تحلیلی مردم‌شناختی از نقش و نگارهای گلیمینه‌های طایفه کورکی» و شهرهای دیگر قرار داد. بررسی «نقش میش در هنرهای کلامی و ادبیات عامیانه عشایر سیرجان و چند شهر پیرامون آن»، «نقش مازنجیل: نشانه‌شناسی و ردیابی فرهنگی نقشی از نقش و نگارهای گلیمینه‌های طایفه کورکی» نیز از این زمره‌اند. اما در بخش اول، کتاب زیبای «موزه‌هایی در باد، مجموعه عظیم سنگ‌نگاره‌های نویافته تیمره» را معرفی می‌کند که عنوان پژوهش برگزیده فرهنگی سال در زمینه مردم‌شناسی و تاریخ هنر را نیز از آن خود کرده است و در آن به معرفی نقاشی‌های تمدن پیش از اختراع خط و حتی معرفی «سنگ‌نگاره‌های سه جانور منقرض شده در نقوش ما قبل تاریخی و نویافته تیمره» پرداخته شده است. استاد همین کار را در «معرفی نقوش صخره‌ای نویافته در سیرجان و شهر بابک» و «گزارش سنگ نبشته‌های تنگ غرقاب گلپایگان» نیز تکرار کرده است.

۷. مردم‌شناسی ادبیات:

فرهادی همان‌طور که خود گفته است، با شعر زندگی کرده و کتاب‌های وی مملو از ارجاعات به شاعران و هنرمندان مختلف از مولوی، پروین اعتصامی و شهریار گرفته تا پیکاسو، لورکا و سایرین است. کتاب شعر «در فصل‌های خنده دشوار» اولین کار رسمی ادبی استاد است که البته به مردم‌شناسی ارتباط چندانی ندارد. توجه به ادبیات هم در نثر شیوا و گیرای کتاب‌ها و مقالات وی و هم در بررسی دقیق و ظریف «نام‌واره» و بررسی «سابقه تاریخی و معناشناسی نام خمین» قابل مشاهده است. توجه به «انواع باران در فرهنگ و گویش سیرجان و چند شهر پیرامون آن»، «ابر و باد، در گویش عشایر و روستاییان سیرجان و بافت و میمند شهر بابک» نیز از زمره آثاری است که بر مردم‌شناسی ادبیات متمرکز شده‌اند. علاوه بر این جعل اصطلاحات زیبا و و بازتولید مفاهیم علمی در قالب بومی با واژگانی مانند یاریگری، پتانسیل فرهنگی، خوش‌ویری، گوالیگری، و... نیز از دیگر ابتکارات استاد است. ایشان همان‌طور که مألوف خودشان است هنگامی که به ترانه‌های عامیانه مراجعه می‌کنند به فرهنگ کار توجه دارند بنابراین «ترانه‌های کار مشک‌زنی در روستاهای کمره» و «ترانه‌های کار، کار آوای فراموش‌شده کارورزان و استادکاران» را مورد بررسی قرار داده‌اند.

۸. مردم‌شناسی فرهنگی ایران

کتاب «نامه کمره» در دو جلد و کتاب «موزه‌های باز یافته» از زمره کتاب‌هایی است که به بررسی فرهنگ عشایر و روستاییان شهرستان‌های مختلف کمره، سیرجان، بافت، بردسیر و شهر بابک استان کرمان پرداخته

و هر یک تاکنون جوایز متعددی را نصیب خود کرده‌اند. این کتاب‌ها اگرچه به ظاهر با شیوه مرسوم مردم‌شناسی تهیه شده‌اند، اما نثر شیرین استاد و همدلی و همراهی ایشان با روستاییان کمتر دیده شده، خواندن آنها را جذاب‌تر می‌کند.

علاوه بر این زاویه دید متفاوت استاد در شناخت فرهنگ و سنت بومی ایرانی بسیار جالب است برای مثال مردم‌نگاری «لیلان کانون روستاهای ارمنی‌نشین کمره» همچنین «لایروبی و جشن پایان لایروبی و حکومت زنان در توجه‌غاز سامن ملایر» و ثبت دقیق مراسم «بیل گردانی (آخرین بازمانده یک ورزش پهلوانی و آیینی در ایران» از زمره کشف‌هایی است که برای حتی مردم‌شناسان می‌تواند جالب باشد.

۹. فرهادی؛ یک پروژه ناتمام

استاد مرد کارهای نکرده و به قول خود راه‌های کمره‌رو و بزرو است. کتاب‌هایی در انسان‌شناسی جنگ، انسان‌شناسی توسعه و محیط زیست نیز از مسئله‌های اساسی استاد است که به زودی و پس از تمام شدن تحقیقات آن منتشر خواهد شد. البته ریشه‌های این مباحث را در مقالات و آثار قبلی استاد مانند "سواد و کتاب در کمره" (مروری بر مکتبخانه، آموزشگاه‌های جدید، کتاب و رسانه در کمره) و نیز «صنعت بر فراز سنت» می‌توان جستجو کرد. وی دغدغه‌هایی نیز در رابطه با خصلت‌های ایرانیان، دهقانان، فرهنگ کار، مصرف و فراغت، تعلیم و تربیت (چه در قسمت رسمی آموزش و پرورش، و چه در قسمت غیررسمی خانواده) دارد که هم‌اکنون در حال توسعه این پژوهش‌ها است.

نویسنده: محمد حسین سیاح طاهری

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی دانشکده علوم اجتماعی علامه طباطبایی